

İslam öncesi dönem Türklerde tanrı anlayışı¹

The comprehension of god in the Turks in the pre-Islamic period

Hasan Aksoy²

Geliş Tarihi/Received Date: 14 / 02 / 2018

Kabul Tarihi/Accepted Date: 30 / 03 / 2018

Öz

Türklerin evren anlayışlarını ortaya koyabilmek için, "Tanrı" teriminin açıklanması gerekmektedir. Tanrı'nın varlığı ve gücü, yeryüzündeki kozmik olaylar ve gökyüzündeki tanımlanamayan varlıklar, kâinat anlayışını ve düşünce yapısını doğrudan etkilemiştir. Türkler Tanrı'nın üstün-sonsuz gücü olduğuna ve tüm evreni yönettiğine inanırlardı. Türk dini tarihinde en eski terim "Tanrı"dır. İlk defa Orhun Abidelerinde geçen "Tengri" kelimesi, Türkçe dilinin özelliklerini taşımaktadır. Tanrı, sadece dini anlamda tasavvur edilmemiştir; evren ve hayat görüşlerinin kaynağı olarak da görülmüştür. Abidelerde gökyüzü ile Tanrı aynı kelime ile nitelendirilmiştir. Kök Türkler zamanında "Kök Tengri" kelimesi bir yandan somut gökyüzünü ifade ederken, diğer yandan evrenin tek yaratıcısı için kullanılmıştır. Nitekim mekân ve zamandan soyut olan Tanrı, zihinlerde tam tanımı yapılamayan sonsuz göğe benzetilmiştir. Türklerde Tanrı inancı tarihin derinliklerinden itibaren konumunu korumuştur. Hatta Tanrı deyimi, değişikliğe uğramadan, neredeyse bütün Türk lehçelerinin ortak temel sözcüğü olmuştur. Bu bildiride, İslam öncesi dönemde Türklerde Tanrı anlayışının yeri tespit edildikten sonra, tek Tanrı inancının çıkış noktası ve Tanrı hakkında bilinenler, Tanrı'nın etki alanı üzerinden tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Tanrı, gökyüzü, yeryüzü, Oğuz Kağan, Orhun Abideleri.

Abstract

To be able to set forth Turkish people's understanding of the universe, we should firstly define the concept of God. The presence and vigor of God, along with cosmic occurrences on earth's surface and the undefined beings in heavens, had a direct influence on the understanding of the universe, and the people's mindset regarding the concept. Turkish people believed that the God had an exquisite-eternal power, and that God commanded the whole universe. The oldest term found in the history of Turkish religion was "God". The term "Tengri" as found on the Orkhon inscriptions, exhibits the properties of the Turkish language. God was not only envisioned regarding religious aspects, but also as the source of people's view of the universe and life. Ancient memorials have shown that the same term was found to be used for "God" and "Heaven". "Kök Tengri" was the term used both for the heavens, and the only creator of the universe per se. The God, as a being abstract from the space and time, was compared to the eternal heavens, which was not completely definable in mind. Faith of God in Turkish people was observed to hold its vital importance since the beginning of history. The term God, without any alterations, was found to be the basic and common word in most Turkish dialects. Establishing firstly the standing point for belief in God in the history of Turkish people during pre-Islamic period, this paper aims to discuss the origins of monotheist belief, and related literature on the basis of God's domain of influence.

Keywords: God, heaven, earth's surface, Oguz Kagan, Orkhon Script

¹ Bu makale, 20-22 Nisan 2018 tarihleri arasında Antalya'da gerçekleşen "5th International Conference on Social Sciences and Education Research" adlı konferansta sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

² Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: hasanaksoy@selcuk.edu.tr

1. Giriş

Eski Türk inanç sisteminin sözlü kaynaklarını atasözleri ve destanlar; yazılı kaynaklarını bengu taşları ve yazmalar; görsel kaynaklarını ise işledikleri sanat eserleri oluşturmaktadır. Orhun Abidelerinde kayda geçmiş olan dini ilme ait “*Tengri, Umay, kut, iduk, yer-su, yuğ*” kelimelerin, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Divan-ı Lügatüt Türk ile Kutadgu Bilig’de görülmesi, bu inancın topluma nasıl geçtiğini göstermektedir (Sazak, 2014: 40).

Chou döneminde, Gök Tanrısı bir insan şeklinde düşünülmekteydi (Eliade, 2003: 19). Milattan önceki Çin kaynaklarına baktığımızda, Gök Tanrısı, *en büyük hükümdar* olarak görülmektedir. M.Ö. II. yüzyılda, Hunların Kansu’daki başkentleri olan Ku-ts’ang şehrinde bir gök tapınağı bulunuyordu. Buradaki yarı insan-yarı ejder şeklindeki altından yapılmış olan heykellerin, Gök Tanrısı ile akrabaları olan yıldızları temsil ettiği düşünülmektedir. Gök Tanrısı’nın sarayının Kutup Yıldızı olduğu tasavvur edilmekteydi. Chou hükümdarı ise Gök Tanrısı’nın neslinden gelmekteydi (Esin, 2001: 39).

Choular, kendilerine özgü olan dini inançlarını Çin’e yansıttılar. Choular, Tanrı’ya “*T’ien*” diyordu. Onların Tanrısı daha çok *Güneş Tanrısı* niteliğindedir. Shang sülalesiyle temasları sonucunda, Tanrı adı değişerek “*Shang-ti*” oldu (Özerdim, 1963: 17; Eberhard, 2007: 35). Böylece Choular devrinde, Tanrı iki terimle karşılığını bulmuştur. Bu iki terim, çok tanrıçılığın ispatı değildir. Aksine Tanrı’ya bir şahsiyet yüklenerek, âlemin bütün ideal işleyişinin onun kudretiyle idame ettiği anlayışını göstermektedir. Choular bölgeye gelmeden önce, Çin toplumu zirai işlerle hayatlarını idame ettirdikleri için, kendilerinin uydurdukları bereket tanrılarına inanıyorlardı. Sadece Çin’in aristokrasi kesimi, gök diniyle ilgili fikirleri taşıyordu (Eberhard, 2007: 41). Konfüçyüs’le beraber, Tek Tanrı inancı temel bir değişim geçirerek, insan benzeri Tanrı algısı yıkılmıştır. “*Tanrı egemendir, fakat egemenliğini zorla kabul ettirmez*” anlayışından yola çıkılarak ahlaki kanunun işleyişi özgür bırakılmıştır (Raju, Chan, Kitagawa&Faruki, 2002: 232).

Hunlar tek ve eşsiz olan Gök Tanrı’ya inanıyorlardı. Onu hem gök hem tanrı anlamlarına gelen bir yücelik sıfatı olan “*Tengri*” kelimesiyle ifade ederlerdi. Devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı’dan kut aldığı için “*Tan-hu*” unvanıyla adlandırılmıştır. Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler, Türkler tarafından ilahi kutun görüntüsü olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülmüş olsa da, hiçbir zaman Tanrı yerine koyulmamıştır (Sazak, 2014: 40).

Çin yıllıkları Hunların yılda üç defa meclislerini topladığını bildirmektedir. Yılın ilk ayında devlete bağlı boy beyleri, hükümdarın otağına gelirler ve burada küçük bir meclis özelliğinde toplanırdı. Beşinci ayda ise daha geniş katılımı birlikte Long şehrinde¹ toplanırdı. Burada ata ruhlarına, göğe ve yere kurbanlar sunulurdu (Sazak, 2014: 40). Atların semirdiği dönem olan sonbahar mevsiminde Dailin şehrinde büyük bir meclis toplanırdı. Burada devlete bağlı olan insanların ve hayvanların sayıları tespit edilirdi (Sazak, 2014: 41). Hunlar dini inançları olan Tek Tanrı inancını, geçirdikleri siyasi bölünmelerle birlikte Batı Türkistan ve Avrupa’ya orijinal haliyle taşımayı başarmışlardır (Sazak, 2014: 41). Siyasi bölünmelerin yaşandığı IV. yüzyılda Çin’de kurulan Geç Chao Devleti (319-352) Budizm inancını kabul eden ilk Türk devleti olarak,

¹ Eberhard’a göre, Long şehri Çin’in kuzeyinde bulunmaktadır. G. Sazak’a göre, bu şehir Kuzey Şanhi’dedir. Çünkü Çinli arkeolog Lu’nun başkanlığında yapılan kazılarda bu bölgelerde büyük kazanlar bulunmuştur. Bu kazanların böyle büyük çapta yapılan törenlerde kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Kuzey Şanhi bölgesinde ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde Hunların buraya gelip yaşadıkları bilinmektedir (Eberhard, 1996: 76; Sazak, 2014: 40)

Kansu bölgesindeki Ku-ts'ang ve Tun-huang şehirlerinde tercüme ve sanat alanında faaliyet göstermişlerdir. Böylece bu inancın koruyucuları olarak sanat şaheserleri oluşturmuşlardır¹ (Baykuzu, 2007: 193-194).

VIII.-X. yüzyıllarda Theophylaktos Simokattes ile İbn Fazlan, Türklerde maddeden soyutlanmış bir ilah kavramının mevcut olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşe karşı olarak, Türklerin doğadaki her kudretli görünen varlığa (dağlar, ağaçlar vb.) Tanrı dediklerini savunanlar da mevcuttur. G. Doerfer'e göre, Türkler büyük dağlara ve ağaçlara "Tanrı" diyorlardı. Türklerin Tanrı kavramını Çinlilerinkinin aynısı olarak görenler de mevcuttur. Fakat Tao dininin kâinattaki bütün varlığa verdiği panteist anlam, tek tanrıcılıkla açıklanamazdı. Doğadaki her varlık, Tanrı yarattığı için onun bir parçasıydı, doğal olarak her varlık da Tanrı'ydı (Esin, 2001: 61-62).

Orhun Abidelerinde geçen "yukarıda gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında" cümlesine göre, gök ve yer kendilerini yaratmamışlardır. Bu yargıya göre, âlemi yaratan bir gücün varlığına inanıldığı açıktır (Ögel, 1971: 163). Bizanslı Theophylaktos Simokattes, Türklerin ateş, su ve hava olmak üzere üç kutsal elemente saygı duyduğunu belirtmiştir. Türklerin, Tanrı'dan başka kimseye boyun eğmediğini belirten Simokattes, Tanrı'ya kanlı kurban olarak at, sığır ve koyun verildiğini açıklamıştır (Golden, 2006: 121-122).

Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un oğullarının adı *Gök, Dağ, Deniz ve Gün, Ay, Yıldız* olarak geçmektedir. Gök'ün burada diğer tabiat unsurlarının arasında yer alması açık bir şekilde gösterir ki, gök yaratıcı olan Tanrı manasına gelmemektedir. Oğuz'un "Gök Tanrı'ya borcumu ödedim" demesiyle "gök" kelimesi Tanrı'nın ululuk ve yücelik sıfatına binaen geçmektedir (Tanyu, 1980: 3). Dede Korkut hikâyelerinde, İslam dininin tesiri açık bir şekilde görülmektedir. Hikâyelerde Tanrı'nın menşeiyle ilgili olarak hiçbir varlıktan doğmadığı, cismi şeklinin olmadığı, hiçbir nimete ihtiyacı olmadığı belirtilmiştir (Gökyay, 1973: 102). Diğer taraftan bu hikâyelerde İslam inancına zıt karakterlerde mevcuttur. Deli Dumrul hikâyesinde Azrail'e karşı meydan okuyan kahramanın, onunla mücadeleye girişme arzusu İslam inancına karşı bir davranıştır² (Gökyay, 1973: 74).

Hikâyelerde anlatılan Tanrı'nın özellikleri ile Allah'ın vasıfları birbirine paralellik göstermektedir. Bu durum Türklerin, Tanrı ve Allah arasında kuvvetli benzerlik kurarak geçiş yaptığının kanıtıdır. Bu şunu göstermektedir ki, klasik dönemden beri mevcut olan Türk kozmoloji anlayışı içinde semavi dinlerdeki gibi eşi benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, varlıklara hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Tanrı algısı mevcuttur.

2. Tek Tanrı inancının menşei sorunu

İnsanlık tarihinin başlamasıyla birlikte din olgusu da mevcudiyet bulmuştur. Tarih boyunca insanlığın başından geçen olaylar, farklı kültürlerle münasebet, farklı coğrafi şartlarda yaşamı idame ettirme gibi etkenlerin hepsi, din olgusunun da başından geçmiştir. İnsan hayatına başladığı andan itibaren, yaşadığı doğayı keşfe çalışmış ve doğaüstü varlıkların olduğuna inanmıştır. Bu

¹ IV.-V. yüzyıllarda Hunlar büyük ölçüde Budizm'i kabul ederek, hemen Budist Sutra tercümelerine başladılar. Bu inancın içine girdikten sonra kendi bozkır sanat anlayışlarını unutmayarak, Budist sanatıyla birleştirip, melez bir Erken Budist Sanatı'nın Çin'de ortaya çıkmasını sağladılar. Özellikle dünyaca ünlü Tun-huang'da bulunan Bin Buddha Mağaraları (Mo-kao Mağaraları) büyük ölçüde Hunlar tarafından yapıldı.

² "Mere Azrail dediğiniz ne kişidir kim adamın canunu alır. Azrail benim gözümde göstergil, savaşıyım, çekişeyim."

varlıklarla iletişim kurmaya çalışarak, zihinlerindeki evrenle alakalı soruların cevaplarını aramışlardır. İnsanların doğal yaşam içinde sergiledikleri hareketler her zaman dini değer taşımıştır (Freyer, 1964: 31).

Tek Tanrı inancı, insan zihnindeki son safhadır. Fakat bu görüşün tersi olarak, bütün dinlerin Tek Tanrı inancından doğduğu ve sonradan geçirdiği deformasyonlar neticesinde diğer kutsallıkların ortaya çıktığı da düşünülmektedir. Tek tanrılı inanç öğretilerinin doğmasıyla ilgili farklı fikirler mevcuttur (Örnek, 1995: 80). Bize göre geçerli ve tutarlı olan görüş, dinlerin ilk şeklinin, makamının gök olduğu tasavvur edilen Tek Tanrı'dan doğmasıdır

Türklerin dini anlayışları oldukça karmaşık bir yapı arz etmektedir. Tek Tanrı algısıyla beraber doğanın bütün yönü kutsal sayılmıştır. Nitekim bu anlayış çerçevesinde evrenle alakalı olan görüşler şekillenmiştir. Dinin manasını Tanrı kavramı ve sıfatları, onun doğa ve insan üzerindeki müdahalesi oluşturmaktadır. Bu kavramın dini düşünce sistemi içindeki önemi insan hayatına olan yönlendirici sıfatından kaynaklanmaktadır. Hayatın her alanına Tanrı'nın sıfatı yüklenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden insan Tanrı rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak için onun vasıflarına ulaşmayı arzulamıştır.

Tek Tanrı inancı yerleşik kavimlerden ziyade yarı-göçebe ve göçebe toplumlara özgüdür. Bu yüzden bu sistemin menşeyini Türkistan bozkırlarında aramak lazımdır (Kafesoğlu, 1972: 27). Din, sosyal yapının dizayn edilmesinde önemli bir etkidir. Dini inanç sistemi, sosyal ve iktisadi hayata müdahale edebildiği gibi, sosyal ve iktisadi hayat da bu sistemin şekillenmesinde rol oynamıştır. İki etken de birbirini bağlayıcıdır ve sürekli etkileşim içindedir. Özellikle Türklerdeki aile mefhumunun önemi, dini manada atalar kültürünün doğmasını sağlamıştır. Bu yüzden dini motifler insanı yönlendiren en sağlam kuvvetlerden biridir (Onay, 2011: 60).

Tek Tanrı'nın güçleri ve yetkileri diğer kutsallıklara paylaştırılarak, "*Şamanizm*" denilen öğreti ortaya çıkmıştır. Bu kutsallaştırılan unsurlara, belli periyodik zamanlarda kutsal bir ibadet yapılırdı (Eliade, 1999: 549). Fakat şamanların düzenledikleri törenlerden dolayı ibadetler sistemleşmemiştir. Tek Tanrı inancı ve şamanlık dış görünüm olarak iki farklı dinsel evreni ifade etse de, esasen değişiklik sadece ibadetlerdeki şamanların özgün davranışıdır. Şamanizm göksel âlemden daha çok yeryüzündeki yaşamla ilgilenmiştir (Günay&Güngör, 2003: 131).

3. Tanrı'nın yaşam alanı

Evrensel ve tek tanrı inancına sahip olan semavi dinlerde Tanrı'nın mekânı veya makamı hakkında açıklama yapılmamakla birlikte, Türkler Tanrı'nın mekânını gök olarak tasavvur ederek, dualarda hep gökyüzüne bakarlardı. Ayrıca yapılan ant törenlerinde şahit tutulmak için gökyüzü kullanılırdı. Bu durum Tanrı'nın mekânının gökyüzü olabileceği tasavvurundan ortaya çıkmıştır. Kaynaklarda mevcut olan en eski dua Hun hükümdara aittir. 328 yılında hükümdar terk edilmiş bir yerleşim yeri bulduğunda ellerini havaya kaldırarak, başı aşağı yönünde Tanrı'ya şükretmiştir. Hunlar ve Kök Türkler kutsal saydıkları dağlardan geçerken belli bölgelerde atlarından inerek, tören niteliğinde küçük bir ayin yapmayı ihmal etmemişlerdir (Tanyu, 1980: 45).

Tanrı'yı sıfatlandıran "*gök*" kelimesi *ulu-yüce, kutsal, ölümsüz, öncesiz ve sonsuz* gibi geniş bir anlam ifade etmektedir. Göğün ifade ettiği bu manalar, dönemin hükümdarları tarafından kullanılmıştır. M.Ö. 176 yılında Hun hükümdarı Mete'nin Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta kendisini "*Gök tarafından tahta çıkarılan büyük hükümdar*" olarak nitelendirmiştir (Pan Ku, 2004: 13).

Türkler zor durumda kaldıklarında, şükür veya sitem etmek istediklerinde göğe karşı yönelirlerdi. Yapılan bu davranışta gök, Tanrı'yı ifade etmektedir. 532 yılında Tabgaç hükümdarı, Çin imparatoru olarak ilan edilince, milletin geleneklerine göre bir yün kumaş üzerinde kaldırılmış ve bu şekilde gökten Tanrı'nın yardımını istemiştir (Alföldi, 1943: 516). Diğer bir misal, Batı ve Doğu Kök Türk devletlerinin hükümdarları, Çin'e karşı aralarında bir anlaşma yaptıklarında, zafer çerçevesi içinde atlarından inerek ellerini göğe kaldırıp, Tanrı'ya şükretmişlerdir (Schmidt, 1966: 71).

Oğuzların Tanrı anlayışı hakkında bilgiler veren İbn Fazlan, onların hoşlarına gitmediği bir iş olduğunda göğe bakarak "*Bir Tanrı*" dediklerini seyahatnâmesinde belirtmiştir (İbn Fazlan, 1995: 35). İbn Fazlan'ın eserinde kendiyile çeliştiği durumlar mevcuttur. Bunlardan biri Türklerin dininin olmadığı ve ibadet etmedikleri konusundadır. Oğuzların göğe karşı "*Bir Tanrı*" demeleri ibadet olarak düşünülmelidir. Nitekim gök Tanrı'yı ifade etmektedir (Tanyu, 1980: 87; Şeşen, 1995: 163).

Oğuz Kağan Destanı'nda çocuklarının ahlaklı ve saygılı bir şekilde yetişmesi sonucu, Oğuz'un ellerini göğsüne koyarak, başını Tanrı'ya yani göğe kaldırması, Tanrı'nın mekânın gök olarak düşünüldüğünün kanıtıdır (Togan, 1972: 34).

Tanrı'nın gökle ifade edilmesinin arkasında kozmik bilinç yatmaktadır. Nitekim gök denilince akla gelen sonsuz zaman ve mekân kavramı bir nevi Tanrı'yla özdeşleştirilmiştir. Tanrı makamının gök olduğu inancı Türklerde kökleşmiştir (Bayat, 2007: 265). Uygurca fal kitabı olan *İrk Bitig*'de Tanrı'nın makamı gök olarak belirtilmiştir (Tekin, 2004: 28). Dede Korkut hikâyelerinde de Tanrı'nın makamı gök olarak gösterilmiştir (Gökyay, 1973: 78).

Türklerdeki ant geleneği Tanrı'nın mekânı konusunda bilgiler sunmaktadır. Nitekim Türkler ant için yapılan törenlerde göğü veya göğe yakın olan bölgeleri seçerlerdi. Bu seçimdeki bilinçaltında yatan neden, buraların Tanrı mekânı olarak düşünülmesinden kaynaklıdır (Onay, 2011: 71). Çin yıllıklarından biri olan *Han shu*'da, Hunların karşılıklı yapılan antlaşmaları göğün huzurunda gerçekleştirdikleri belirtilmektedir (Pan Ku, 2004: 94). Yine aynı kaynaklarda M.Ö. 91 yılında Hunların Çinlilerle yapacakları savaş öncesi, Çin başkomutanı Li-Kuang-Li'yi savaşta esir alırlarsa, onu kurban edecekleri hususunda gök ve yere ant içtikleri geçmektedir (Ögel, 2014: 167). M.Ö. 43'te Hun hükümdarıyla beraber Çin sülalesinin elçileri arasında ant içme töreni gerçekleşmiştir. Bu tören sırasında iki taraf da artık birbirine saldırmayacak ve dost kalacaktı. Anlaşmayı bozan tarafın ise Tanrı tarafından gelecek olan felaketlere maruz kalmasına karar verildi. Bu anlaşmanın sağlanmasının ardından Hun hükümdarı, beyleri ve Çin elçileri Nuo Irmağı'nın doğusunda bulunan dağa çıkarak, beyaz¹ bir at kurban ettiler. Sonra bu at kanyla beraber kırmızı, Hun hükümdarının *ching-lu* adı verilen değerli bıçağıyla karıştırılarak, birlikte kan andı içildi² (Tanyu, 1973: 38; Hassan, 1986: 176; Göksu, 2008: 451-452). Elçiler saraya döndüklerinde, saraydaki devlet adamları kendilerine çok ağır bir yük getirdikleri için elçileri azarladılar ve bunlar anttan kurtulmak için Tanrı'ya kurban sundular (İnan, 1998: 318).

XI. yüzyıl yazarı Gerdizi, ant töreninin Hunlar gibi, Kök Türklerde de Gök Tanrısı'na adanmış bir dağ üzerinde yapıldığını belirtmiştir. Gerdizi'ye göre, Kök Türkler bu dağı Tanrı'nın makamı

¹ Beyaz rengi genel anlamda masumiyet, kutsallık, temizlik gibi anlamları karşılamaktaydı (Çoruhlu, 2002: 190-191).

² Ayrıca, VII. yüzyılda Kök Türk kağanı Kieli ile Çin İmparatoru barış anlaşması yaparken beyaz at kesmişlerdir (İnan, 1998a: 251).

olarak görürlerdi ve bu dağda ant içerlerdi. Gerdizi'nin belirtmiş olduğu dağ, Issık Gölü'nün kuzeybatısındadır. Rus doğu bilimci olan V. F. Minorsky, bu dağın Kastek geçidine yakın, Uzun-ağaç zirvesinin olması ihtimalini öne sürmüştür (Esin, 2001: 134).

Türkler ant törenlerinde Tanrı'yı şahit olarak gördükleri için verdikleri sözü tutarlardı. Kök Türkler 568 yılında Bizans sarayına gönderdikleri elçiler aracılığı ile onlarla bir ittifak anlaşması yapmıştır. Bizans'a karşı dışardan gelebilecek her türlü saldırıyı kendisine yapılmış gibi görerek, yardım sözü veren Kök Türk elçi heyeti başkanı, ellerini göğe kaldırarak sözlerinde durmadıkları takdirde kendilerinin, Tanrı'nın belalarına maruz kalmaları konusunda söz vermiştir (Ligeti, 2011: 63).

3.1. Yeryüzündeki sosyal hayata müdahalesi

Türklerin dini anlayışlarında Tanrı yeryüzüne dolaylı bir şekilde müdahale etmektedir. Bu müdahale düzenin bozulmasıyla birlikte kendini göstermektedir. Nitekim Tanrı'nın gölgesi sıfatındaki kağan, yeryüzündeki ideal nizamın devam ettiği sürece yeterli olmaktadır. İdeal nizam hüküm sürdüğü sürece Tanrı yeryüzüne müdahalede bulunmazdı (Roux, 2001: 117).

Türk anlayışında Tanrı'nın sosyal hayata müdahalesi bazı durumlarda tahakkuk etmektedir. Orhun Abidelerine göre, devletini ve vatanını bırakanlara, kağanın buyruğuna uymayanlara ve düşmana itaat edenlere Tanrı'nın müdahalesi olurdu. Bu kişiler en ağır şekilde cezalandırılırdı. Tanrı tarafından gelecek olan en ağır ceza ölümdür (Koca, 2000: 165). Tanrı, ihtiyaç hâsıl olan durumlarda yardımını esirgemezdi. Nitekim Yüceçiler karşısında zafer kazanan Hunlar, bu başarıyı Tanrı'nın yardımıyla aldıklarını belirtmişlerdir (Pan Ku, 2004: 14).

Orhun Abidelerinde Tanrı'nın sosyal hayata müdahalesini gösteren önemli kayıtlar mevcuttur. Bunlardan ilki *"Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yeri, suyu öyle düzene koymuş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak"* (Ergin, 2006: 13) ifadesiyle sosyal hayata müdahalede daha çok kağanın aracı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir kayıta göre, *"Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye kendimi o Tanrı kağan oturttu"* (Ergin, 2006: 17-18) ifadesiyle Tanrı'nın Türklerin istikbaliyle yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Türk anlayışında Tanrı hem var eden hem yok edendir. Var ettiğine gerekli donanımları verecek onları denetler, mükâfatlandırır, gerektiğinde de cezalandırmaktadır. Tanrı adeta yasama, yürütme ve yargı güçlerini elinde tutmaktadır. Yasama yetkisini, evrene koyduğu düzenle göstermektedir. Yürütme yetkisini, hükümdara vermiş olduğu kutla beraber gerçekleştirmektedir. Yargı yetkisini ise idare edenler ile edilenleri denetleyerek, yeri geldiğinde cezalandırarak ortaya koymaktadır (Küyel, 1990: 738).

Tanrı'nın sosyal hayata müdahalesinde kağan önemli rol almaktadır. Nitekim bu müdahaleler daha çok kağan vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz topraklarını çocukları arasında bölüştürürken, *"Tanrı'ya borcumu ödedim"* demiştir. Buradan anlaşılacağı üzere, kağanın Tanrı'ya belirli vazifeleri mevcuttu. Tanrı, kağan vasıtasıyla Türk milletinden zafer beklentisindeydi. Türk halkı Tanrı'nın kendilerini koruduğunu bildiği için, kağana olan bağlılıkları bu doğrultuda bir kademe daha artmaktaydı.

İslam diniyle birlikte Tanrı'nın sosyal hayattaki müdahalesi daha açık şekilde görülmektedir. Bireysellik kavramı öne çıkarak, kişisel konularda Tanrı'yla doğrudan iletişime geçilmiştir.

4. Yaratan ve öldüren olması

Eski Türk dini anlayışındaki Tanrı algısı semavi dinlerdeki anlayışla hemen hemen aynıdır. İki anlayış içinde, Tanrı'nın sonsuz ve ebedi bir kudreti mevcuttur. Eski Türk dini anlayışında Tanrı'nın sosyal hayata müdahalesi olsa da, insanoğluyla karşılıklı bir ilişki içerisinde olamazdı. Çin kültüründe ise insanoğlu Tanrı'yla kolay bir şekilde münasebet kurabilmiştir (Eberhard, 2007: 63). Hatta Tanrı'nın insandan çok güçlü olduğu bilinmesine rağmen, insanlar ona karşı kötü durumlarda sitemlerini fiilen dile getirmişlerdir. Örneğin Dağ Tanrısı yağmur yağdırmadığı için, Tanrı'yı cezalandırmak amacıyla insanlar tarafından ağaçlar kesilerek, bir nevi Tanrı'ya ceza verilmiştir (Eberhard, 2007: 64).

Türk kültüründe Tanrı'nın en önemli özelliği yaratıcı sıfatını taşımasıdır. Orhun Abidelerinde “*üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış*” denmektedir (Ergin, 2006: 9). Buradaki cümle dikkate değerdir. Nitekim gök ve yer kendi kendilerini yaratmamış, sadece obje konumundadır. Mutlak surette bunları yaratan Tanrı'dır (Eliade, 2003: 13). Fakat Kök Türklerde Tanrı'nın yaratıcı sıfatına delil olan bir kaynak yoktur. Bu iki unsur arasında yaratılan insan objedir. Tanrı'nın gök ve yerde gücünü gösterebildiğini buradan anlayabiliyoruz. Yine cümlede geçen “*kılındı*” fiiliyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Fakat konumuz gereği buraya değinmiyoruz.

Orhun Abidelerinde geçen “*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı*” anlatımıyla Tanrı'nın yaratıcı sıfatı vurgulanmaktadır (Ergin, 2006: 33). Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Tanrı'ya şükrederken onun *yaratıcı* sıfatını vurgulayarak anmıştır (Togan, 1972: 18). Bütün bunlar göz önüne alındığında, Türklerdeki Tanrı algısı konusunda Tanrı'nın yaratıcı sıfatını taşıdığı hususunda önemli kanıtlar ortaya çıkmaktadır. İlerleyen zamanda Kaşgarlı'nın ele aldığı eserde de bu nokta karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kaşgarlı, Tanrı'nın yaratıcı sıfatından bahsederken “*Tanrı âdemi ve âdemden başka her şeyi yarattı*” demektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2006, C. II: 315). Bu yargıdan Tanrı'nın yaratma sıfatının yanı sıra “*yoktan var eden*” sıfatını da taşıdığı anlaşılmaktadır.

X. yüzyıldan sonra diğer dinlerin etkisiyle, Türk dini anlayışı bazı değişikliklere uğramıştır. Bunlardan biri Tanrı'nın yaratıcı sıfatıdır. Misal olarak Mani dininin etkisiyle beraber Altay Yaratılış Destanı'nda insanı şeytan yaratmıştır. Bir nevi Tanrı'nın niteliği şeytana geçmiştir (Günay&Güngör, 2003: 196).

Tanrı'nın kâinatı yaratışı hakkında bazı ipuçlarını Oğuz Kağan Destanı'ndan çıkarmak mümkündür. Nitekim Oğuz Kağan ilk defa, gökten ışın demeti içinde indirilen kızla evlenmiş ve bundan *Gün, Ay ve Yıldız* adında üç oğlu dünyaya gelmiştir. Daha sonra gölün ortasındaki ağacın içinden çıkan kızla evlenmiştir. Bundan da *Gök, Dağ ve Deniz* adında üç oğlu olmuştur. Destandaki bu motifler Türklerin kâinat yaratılışı hakkındaki inançlarını bir nebze karşılamaktadır. Nitekim Tanrı tarafından gönderilen bir aracı vasıtasıyla ilk olarak Güneş, Ay ve yıldız yaratılmış; böylece uzay âlemi var olmuştur. Daha sonra gök, dağ ve denizlerin bulunduğu yeryüzü âlemi yaratılmıştır. Yeryüzünün yaratılmasında yer-su kutsallıklarının da rolü vardır. Nitekim Oğuz ikinci eşiyle bir gölün yani su hayatının var olduğu bir ortamda karşılaşmıştır.

Tanrı'nın kâinatı yaratmasındaki zamana dair bilgi Orhun Abidelerinde geçmektedir. Nitekim abidelerde “*Yukarıda gökyüzü, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratıldı. İnsanoğullarının üzerine ata-babam Bumın hakan ve İstemi kağan yaratılmışlar.*” denmektedir (Gumilëv, 2004: 411). Bu yargıdan hareket edersek, o dönemde dünyanın henüz 200 yıllık bir ömrü olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat abidelerde anlatılmak istenen düşünce, dünyanın yaşı değil, yeni bir siyasi oluşum sonucu yapılan başlangıcın zamanıdır. Nitekim abidelerde Tanrı'nın ebedi ve ezeli sıfatlarına vurgu yapılmıştır. Buna göre, Tanrı evrendeki canlı-cansız her şeyin yaratıcısı konumundadır.

Kaşgarlı'ya göre, evreni Tanrı yaratmıştır. Evren içindeki nizam için feleğin dönmesi, gündüzle gecenin uyum içinde dönüşmesi Tanrı tarafından düzenlenmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2006, C. II: 303). Diğer taraftan Kutadgu Bilig'de de Tanrı'nın evrenin tüm zuhurlarını yarattığı belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib, 2003: 12).

Tanrı'nın öldüren sıfatını taşıdığını, Orhun Abidelerinde açık bir şekilde görmekteyiz; “*Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kalandım. Türk milleti Çin'e tabi idi. Türk milleti hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı, han'landı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür*” (Ergin, 2006: 65). Diğer bir yargı ise “*Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için türemiş*” şeklindedir (Ergin, 2006: 27). Tanrı'nın ölümsüzlüğü bir nevi sonsuz gökle birleştirilmiştir. Türk kültüründe gök sonsuzluğu ifade ettiği gibi ayrıca kutsal sayılırdı. İnsanoğlunun ölümünü belirleyen gök, aynı zamanda onun yaratılışında da hüküm sahibiydi.

5. Doğa olaylarını yönetmesi

Gökyüzü insanoğlunun bilinçaltındaki çeşitli kozmolojik unsurları doğa gereği içinde barındırmaktadır. Göğün sonsuzluk ve sınırsızlık niteliğiyle öne çıkması ve Tanrı'nın özelliklerini andırması ona kutsallık kazandırmıştır (Eliade, 2005: 147). Orhun Abidelerine göre, gökte ve yeryüzünde canlı ve cansız bütün varlıkları yaratan Tanrı'dır. O gücü sayesinde gece gündüze-gündüz geceye dönüşür, yağmur ve kar yağar, şimşek çakar, rüzgâr eser. Yaratma sıfatının karşılığı olarak ölüm de ancak onun kudretindedir (Koca, 2000: 163).

Kaşgarlı eserinde, doğa olaylarının hepsinin Tanrı'nın buyruğuyla gerçekleştiğini savunmaktadır. Onun deyimiyle *Tanrı bulut belirtti* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. I: 212), *Tanrı bitki bitirdi* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. I: 225), *Tanrı yel estirdi* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. I: 266), *Tanrı yağmur yağdırdı* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. II: 316), *Tanrı kar yağdırdı* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. II: 347) , *Tanrı şimşek çaktırdı* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. II: 356), *Yağmur yağdıran Tanrı'dır* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. III: 53), *Tanrı yağmur yağdırdı* (Kaşgarlı Mahmud,2006, C. III: 95).

Tanrı'nın doğa olaylarını yönetmesi bilinçaltında bazı kuramların oluşmasına neden olmuştur. Nitekim insanoğlu aciz bir varlık olduğundan daimi olarak, Tanrı'nın yardımını istemiştir. Doğada meydana gelen tabiat olayları bekleyiş içerisinde olan insanoğluna, Tanrı'nın bir işareti olarak gelmiştir. Nitekim 563 yılında Tunghu kralı, Kök Türk hükümdarının kızıyla evlenmek istediğinde bir elçi göndermiştir. Fakat hükümdar bu elçiye hemen kararını söylemeyip, üç yıl boyunca bekletmiştir. Nitekim bir gün meydana gelen doğa olayında, otağına bir şimşek düşmüştür. Hükümdar bu şimşeğe göre yorum yaparak, kızını Tunghu kralına verdiğini açıklamıştır (Schmidt, 1966: 71).

Türk kültüründe şimşegin önemi ve anlamı çok karmaşıktır. Nitekim Tanrı'nın kükremesi olarak da algılanan bu olay, ilerleyen zamanlarda bazı ruhlarla ilişkilendirilmiştir (Roux, 1999: 78). Konumuz gereği Moğolların ve Altay topluluklarındaki doğa olayları hakkındaki inanışları burada açıklamıyoruz.

6. Başlangıcı ve sonu olmaması

Türk Tanrısı'nın ölümsüz olduğu, Orhun Abidelerinde "*Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için türemiştir.*" şekliyle geçmektedir (Ergin, 2006: 27). Tanrı'nın sonsuzluk sıfatı gökle birleştirilmiştir. Göğün sonsuz ve sınırsız olması bir nevi Tanrı'yı ifade etmektedir. Göğün sonsuz olduğuna ve insanların yeryüzünde ne kadar süreyle yaşayacağına karar verdiğine inanılırdı (Schmidt, 1966: 70).

Zaman sınırlaması olarak Tanrı'nın varlığı bir kalıba oturtulmadığı gibi biçim yönünden de bir şekle benzetilememiştir. Herhangi bir şekle sokulmadığı için Türk kültüründe put anlayışı mevcut olmamıştır. Bu yüzden Tanrıların muhafazasını sağlayacak olan bir tapınağa ihtiyaç duyulmamıştır (Durmuş, 2006: 623). Zira gök menşei olan Türk Tanrısı, yeryüzü âleminde basit varlık olan insanların zihnindeki bir kalıba sokulamazdı.

7. Sonuç

Bozkır kültürü çerçevesinde yarı-göçebe hayat tarzına sahip olan Türklerin, *Tek Tanrı* anlayışını kazanmalarında pek çok etken mevcuttur. Türklerin sahip olduğu bu anlayış, dönemin dini öğretilerindeki Tek Tanrı anlayışına benzemektedir. Türklerdeki Tanrı inancı, dini anlayışın temelini oluşturmakla birlikte, kâinattaki düzen ve istikrar Tanrı algısından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede gelişen dini düşünce sistemi, orijinal bir kültürü ortaya koymuştur. Diğer dini öğretilerin taşıdığı, kâinatın iki zıt kutbun çatışma alanı olarak görülmesi, Türklerde yerini uyum ve ahenk alanına bırakmıştır. Türklerdeki Tanrı anlayışı, doğadaki uyum ve ahenge dikkat çekerek, devlet anlayışında bu düzeni korumaya çalışmıştır. Nitekim Oğuz Kağan'ın yaptığı evliliklerde kâinata ve yeryüzüne ait unsurlar birlikte yer almıştır.

Bozkır kültürü içinde Türklerin Tek Tanrı anlayışına erken dönemde sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı algısı içinde dini öğretilerin biçimlendiği görülmektedir. Türk toplumunun yükselmesi ve varlığını devam ettirmesi için, Tanrı her daim yardım etmiştir. Tanrı'nın yanında diğer kutsallık içeren güçler görülmektedir. Din ve düşünce hayatının temeli, Tanrı algısı üzerine yapılmıştır. Tanrı'nın yanındaki diğer kutsal güçler Tek Tanrı inancını gölgelememektedir. Aksine Tanrı'nın gücünü göstermektedir. Çünkü Tanrı, evren ve dünya arasındaki uyum ve ahengi sağlamak için bazı argümanlar kullanmıştır.

Evrende yerlerini sorgulayan Türkler, evren içindeki bütün tezahürün Tek Tanrı tarafından yaratıldığına inanmışlardır. Bu düşünceyi reddeder biçimde kayıtlar mevcutsa da, bunların Türk tarihini "*karalama*" amaçlı yazıldığını göz önüne almalıyız.

İncelediğimiz Türk devletlerinin kronolojik sıralamasına bakıldığında, Chou Devleti'nin yıkılmasının hemen ardından Hun Devleti'nin kurulduğu görülmektedir. Fakat Hun Devleti yıkılınca Kök Türk Devleti'nin kurulması yaklaşık 600 yıl sonra olmuştur. Bu zaman içerisinde doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet Budizmi, batıda Zerdüşizm, III-IV. yüzyıllarda Hristiyanlık, VII-VIII. yüzyıllarda Manihaizm etkilerine rağmen, Choulardan ve Hunlar-

dan sonra Türkistan'da hüküm süren Türk devletleri ve boyları Tek Tanrı'ya, yer-su kutsallıklarına, Güneş'e ve Ay'a saygı duyup, kurban sunmuşlardır. Geçen zamana, yer değiştirmelere ve yeni kültürel akınlara rağmen, Türklerdeki Tanrı anlayışı tarih boyunca şaşkıncı biçimde neredeyse hiç değişiklik göstermemiştir. Bunun temel nedeni, kendi değerleriyle ortaya konulan Tanrı anlayışıdır. Eğer bu anlayış Çin Tanrı anlayışına dayanmış olsaydı, 600 yıl sonra gelen Kök Türklerdeki Tanrı anlayışının buna oldukça büyük ölçüde benzerlik göstermesi gerekirdi. Ancak Türklerdeki Tanrı anlayışının kökeni, daha önceki Türk devlet ve kavimlerine dayandığından küçük ölçüde etkileşim söz konusu ise de, bir aynilikten bahsetmek mümkün değildir.

Kaynakça

- Alföldi, A. (1943). Türklerde Çifte Krallık. *II. Türk Tarih Kongresi*, 507-519.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Baykuzu, T.D. (2007). V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (34), 193-214.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Durmuş, İ. (2006). İskitlerin Kimliği. *Türkler*, 4, 620-625.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yayınları.
- _____, (2007). *Çin Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Eliade, M. (1995). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Konya, Din Bilimler Yayınları.
- _____, (1999). *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İstanbul, İmge Yayınları.
- _____, (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- _____, (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, çev. Mustafa Ünal, Konya, Serhat Yayınları.
- Ergin, M. (2006). *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Freyer, H. (1964). *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Golden, P.B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Çorum, Karam Yayınları.
- Göksu, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Gökay, O.S. (1973). *Dedem Korkutun Kitabı*, İstanbul.
- Gumilëv, L.N. (2004). *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, Rağbet Yayınları.
- Hassan, Ü. (1986). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Ankara, V Yayınları.
- İbn F. (1995). *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları.
- İnan, A. (1998). Eski Türklerde ve Folklorunda Ant. *Makaleler ve İncelemeler*, I, 317-330.
- _____, (1998a). Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler. *Makaleler ve İncelemeler*, II, 239-252.
- Kafesoğlu, İ. (1972). Eski Türk Dini. *Ülkü Dergisi*, (3), 1-34.
- Kaşgarlı M. (2006). *Divanü Lugat-İt-Türk, I-II-III*, çev. Besim Atalay, Ankara, TDK Yayınları.

Aksoy, H. (2018). İslam öncesi dönem Türklerde tanrı anlayışı. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 275-288.

- Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Trabzon.
- Küyel, M.T. (1990). Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Varmıdır?. *X. Türk Tarih Kongresi*, 735-742.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, TTK Yayınları.
- Onay, İ. (2011). *Bozkır Kültür Çevresinde Kâinat Anlayışı ve Düşünce Hayatı (Başlangıçtan Gök-Türk Dönemi Sonuna Kadar)*, Doktora Tezi (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara).
- Ögel, B. (1971). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II*, İstanbul, MEB Yayınları.
- _____, (2014). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), II*, Ankara, TTK Yayınları.
- Örnek, S.V. (1962). İptidailerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış. *DTCF Dergisi*, XX (3-4), 255-261.
- Özerdim, M.N. (1963). Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini. *Belleten*, XXVII (105), 1-23.
- Pan.K. (2004). *Han Shu, "Han Hanedanlığı Tarihi*, haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, Ankara, TTK Yayınları.
- Raju, T. P., C., Wing-tsit, K., Joseph, M. & Farukî, İ. R. (2002). *Asya Dinleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İstanbul, İnkılab Yayınları.
- Roux, J.P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- _____, (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Sazak, G. (2014). *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Schmidt, P.W., (1966). Tukue'lerin Dini. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV, 63-80.
- Şeşen, R. (1995). Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei. *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Ek Bölüm*, 147-185.
- Tanyu, H. (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- _____, (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap Yayınları.
- Togan, Z.V. (1972). *Oğuz Kağan Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, Kayı Yayınları.
- Yusuf Has Hacib (2003). *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, TTK Yayınları.

Extended abstract in English

Purpose: It is known that Turks living in a semi-nomadic lifestyle had a high culture. The Turks, who revealed their own perception of God, brought this perception to the surrounding communities, mainly China. In addition, Turks established many states in the history. Each Turkish state had its cultural heritage of its predecessors, in other words its ancestors. It is necessary to have a financial base to establish a state. In addition to this, it is also necessary to ensure the moral conditions. The most important factor in achieving moral conditions is the perception of God. Based on the perception of God, the aim of this article consists of the roles of the sources behind spiritual and religious perception and what they mean. In addition to this, it is aimed to reveal the Turkish concept of God consisting of human thought rather than observational data and the place of the elements, which are within the concept of God, in the religious system.

Limitations: In general, the time boundaries of the article include the Zhou State's establishment date B.C. 1200 and the beginning of the IX. century. Within this period, it will be briefly discussed how the concept of God belonging to proto-Turks in Inner Asia affected religious teachings by revealing the presence of this concept in Zhous, Huns and Kök Turks. It will be mentioned to what degree the symbols and motifs are reflected on the mythology and epics that belong to the pre-Islamic period. In addition to this, it will be tried to give meaning to the relation of the cosmic elements in mythology and epics with the concept of God.

In geographical terms, it is impossible to determine the boundaries precisely since the boundaries of the historical geography cannot be drawn exactly even today due to the fact that the Turks, who had a migratory lifestyle, were in constant motion. However, Turkistan region constitutes our study area in general terms.

Assumptions: It is assumed that the Turks' concept of God was formed in their own way in the territory of Turkistan as a result of life experiences, and systematized by Zhous. It is thought that the systematically designed concept of God had profound influence on the religious teachings of the period.

It is also thought that monotheist belief existed in the perception of Turkish cosmology based on two basic principles as Sky and Earth. Indeed, the complementary feature of the sky and the earth, rather than opposite, proves this. Therefore, it is foreseen that all the cosmic elements derive power from the One God.

Mythology and epics providing information about pre-Islamic Turkish cosmology contain many cosmic symbols and motifs. Based on these, it is assumed that pure information about the perception of God may be obtained.

Literature: Although Turks have shown themselves in many cases throughout their history, they have not succeeded in historiography. The events and experiences of this nation took their places in the oral narrative tradition and have been described in the historical experience called "töre" (tradition). For this reason, the first Turkish source we see about Turkish history is the monument erected during the Kök Turks. Besides the sense of political experience and nation, these monuments give information about cosmology and thought life, which is important in terms of political and cultural history. However, even in this period there were no unique works of art containing individualistic thought.

It is necessary to look at mythology and epics in order for a society to reveal its perception of the universe and the life of thought. In order to understand the concept of cosmology in ancient Turks, firstly we need to understand the epic *Oğuz Kağan*.

Dede Korkut Stories, written at the beginning of XVI. century, took its source from ancient times. The author of the work is unknown. There are cosmic elements in the stories told.

The dictionary work called "*Divanü Lügat-it-Türk*" which was written by Kaşgarlı Mahmud between the years 1072-1073, gives important information about Turkish communities. Besides the dictionary feature, the work contains important information about religion and social life in Turkish communities that Kaşgarlı witnessed. *Kutadgu Bilig*, written by Yusuf Has Hacib again in the same century, provides information on the understanding of the universe and the thought life in Turks.

The solution to the difficulties caused by the fact that historiography in ancient Turks manifested itself in the late periods is to look at the resources of neighboring nations. Among them, Chinese yearbooks have an important place. The official records kept by the dynasties who ruled China give important information about Turks.

Result and conclusion: There are many factors in gaining *monotheist* concept of the Turks who had half-nomadic lifestyle in the frame of steppe culture. This perception, which Turks possessed, is similar to the One God concept of the religious teachings of the period. The belief in God in Turks formed the basis of religious understanding and the order and stability in the universe stem from the perception of God. The religious thought system that developed in this framework revealed an original culture. The idea that other religious teachings have, in which the universe is seen as the area of conflict between the two opposing poles, was replaced by harmony and unity in Turks. The perception of God in Turks tried to maintain this order in the understanding of the state by drawing attention to harmony and unity in the nature. As a matter of fact, in the marriages made by *Oğuz Kağan*, the elements belonging to the universe and the earth took part together.

It is understood that the Turks had early understanding of monotheism in steppe culture. It is seen that religious teachings were shaped in the perception of God. God has always helped in order for the Turkish society to ascend and continue its existence. It is seen that there were other powers that contain sacredness besides God. The base of the religion and thought was built on the perception of God. Other sacred powers beside God do not shadow the belief of monotheism. On the contrary, they show the power of God. It is because God has used some arguments to provide harmony and unity between the universe and the world.

The Turks, questioning their places in the universe, believed that all the manifestation in the universe was created by the One God. Even if there are records that reject this idea, we must take into consideration that these were written to "*denigrate*" the Turkish history.

When we look at the chronological order of the Turkish states that we have studied, it is seen that Hun State was established immediately after the collapse of the Zhou State. However, when the Hun State collapsed, the establishment of the Kök Turk state occurred about 600 years later. During this time, despite the influences of Chinese mythology and philosophy from the east, Indo-Tibetan Buddhism from the south, Zoroastrianism from the west, Christianity in III-IV. centuries, Manichaeism in VII-VIII. centuries, the Turkish states and tribes existed after Zhou and Huns respected the One God, the sacredness of the earth-water, the Sun and the Moon and presented

sacrifices. Despite the passage of time, relocations and new cultural influxes, surprisingly the perception of God in the Turks has almost not changed throughout history. The basic reason for this is the perception of God put forth with their own values. If this perception had been based on the Chinese perception of God then the perception of God in the Kk Turks, who came 600 years later, would have been very similar to it to a large extent. However, since the understanding of God in Turks was rooted in the previous Turkish states and tribes, it is not possible to talk about sameness although there is a small amount of interaction.